IL-VOKALI TAL-LSIEN MALTI

Il-vokali tal-lsien Malti jitqassmu f'dawn il-ħamsa: *a*, *e*, *i*, *o*, *u* li jistgħu jkunu issa twal jew imkarkra, issa qsar jew maħtufa. Hekk tgħallimna, hekk igħidu l-kotba, u qajla hemm min imieri. Għalhekk għandu mnejn wieħed jistagħġeb jara taqsima oħra li ftit u xejn taqbel ma' dak li tgħallem f'żgħoritu. Min ma jridx jilqa' kliemi, ħsiebu, jiena rrid biss nuri fehemti u b'hekk nitfa' xi xaqq dawl fuq il-ġmiel moħbi ta' lsienna.

Haġa magħrufa minn kullħadd, il-lsien malti, għalkemm ma' tul is-snin laqa' fi ħdanu kotra ta' kliem barrani, madankollu xejn ma ttiefes fil-bixla u s-sura tiegħu ta' lsien xâmi (1). Ma' l-ilsna l-oħra xamjin qrabatu, il-lsien Malti jimxi marbut bħal ulied ta' missier wieħed. Fuq dawn mela għandna nduru, jekk irridu nieħdu xi ħijel ta' l-ilħna jew vokali maltin.

It-taqsima tal-vokali f'ħamsa *a,e,i,o,u*, kienet imsellfa, żmien ilu, minn għand l-ilsna latini. Il-għaref lhudi G. Qimħi jew Qamħi, fis-seklu 12, kien l-ewwel wieħed li qassam il-vokali lhudin f'ħamsa *a*, *e*, *i*, *o*, *u* li jistgħu jkunu issa twal, issa qsar; u billi din it-taqsima hi ħafifa, malajr xterdet u kienet milqugħa għalenija. Għaddew mijiet ta' snin sakemm l-għorrief intebħu li dik it-taqsima kienet nieqsa, u ma tatix ħjiel sewwa ta' l-ilħna kollha tal-lsien lhudi. Il-misluf raġa' rtadd, u ngħażlet taqsima mibnija biss fuq tagħrif nisel l-ilħna mxebbhin ma' dawk ta' l-ilsna qraba (2).

(1) *Xâmi* sew sew tfisser *Surjan*. Hawnhekk *Semîtku*. Direz : "*Il-Malti*".

(2) Ara P. Joüon S. J. *Grammaire de l'Hébreu Biblique, Rome, 1923* faċċ. 18. Gesenius-Kautzsch, *Hebrew Grammar transl. by A. E. Cowley Oxford 1910*, faċċ. 40.

Hekk ġara lil-lsien Malti. L-ewwel maltin li kitbu bi lsienhom, inqdew mhux biss bil-konsonanti, imma ukoll bil-vokali kif jinkitbu u jitqassmu fit-taljan. Il-kittieba li ġew wara biddlu, kullħadd kif dehirlu, il-konsonanti biex ifissru l-ħsejjes kollha ta' lsienhom; iżda l-vokali baqgħu li kienu, jiġifieri ħamsa *a,e,i,o,u*. Xi wħud riedu kieku jagħżlu aħjar il-vokali. Hekk il-Vassalli għaraf jagħżel bejn *a* bla ebda għelm u bejn *â* bis-soqqaf, u *ä* bin-niktejn (1). Stumme wkoll igħodd sittax-il vokali fil-lsien Malti, u jaf jagħżel bejn leħen miftuħ u leħen magħluq ta' l-istess vokali (2). Iżda, sa fejn naf jien, ħadd ma qassam il-vokali skond il-leħen tagħhom imqabbel man-nisel tagħhom. Il-*Għaqda*, hija wkoll, wara li sawret alfabet fuq il-għamla ta' l-alfabet xâmi, xejn ma tniffset fuq siwi l-vokali, iżda tenniet biss dak li kienu qalu ta' qbilha (3).

Jekk aħna nqisu ftit kif wieħed joħroġ il-ħoss jew leħen tal-vokali, malajr nintebħu li l-vokali għandhom jitqassmu bejniethom bħal taraġ jew sellum taż-żewġ, titla' minn naħħa u tinżel min-naħħa l-oħra. L-ewwel ħoss joħroġ billi wieħed iross gerżumtu u jiġbed kemm jista' ħalqu l-ġewwa. Din hi l-vokali *i magħluqa* jew l-ewwel targa. Jekk inbagħad wieħed jerħi u jiftaħ kemm-kemm gerżumtu u jitfa' daqs xejn waħda ħalqu l-barra, ikollu l-ħoss ta' *i miftuħa*; u din hi t-tieni targa jew vokali. Jekk inżidu nagħmlu hekk għal tliet darbiet oħra, joħorġu wara xulxin l-ilħna jew vokali *e magħluqa*, *e miftuħa*, *a miftuħa*. Ma' din l-aħħar vokali nkunu tlajna l-ogħla targa, u l-gerżuma u l-ħalq jieħdu l-qagħda tagħhom mill-ġdid. Nerġgħu nrossu ftit waħda l-gerżuma u nitfgħu l-ħalq kemm

(1) Vassalli, *Ktŷb yl Klŷm Mâlti*, *Roma*, *1796*, faċċ. 35 u 2.

(2) H. Stumme, "*Maltesische Studien*". *Leipzig*, *1904* faċċ.75.

(3) "*Tagħrif fuq il-kitba Maltija*", faċċ. 2.

xejn il-barra, u toħroġ il-vokali *a magħluqa.* Inżilna l-ewwel tarġa ; nkunu nżilna oħra jekk inżidu nrossu l-gerżuma u nitfgħu l-ħalq il-barra; din hi l-vokali *o miftuħa.* U hekk ukoll jibqgħu ħerġin waħda wara l-oħra l-vokali l-oħra sakemm naslu fl-aħħar tarġa, li hi l-*u magħluqa.*

Milli għidna jidher li l-vokali ta' lsien għandhom ikunu għaxra, ħamsa b'leħen magħluq u ħamsa b'leħen miftuħ. Għandu l-Malti dawn il-vokali kollha? Nistgħu ngħidu bla biża' ta' għilt li fil-Malti jinsabu dawn l-ilħna kollha. Trakhom :—

Il-vokali *i magħluqa* għandha l-leħen li għandha f'ilsna oħra; hekk : *ġid*, *kbir*, *min*, *ġismi*, bħat-taljan *si*, *vivi*, *timidi*.

Il-vokali *e magħluqa* għandha leħen ta' *é* fil-franċiż, jew ta' *e* taljana ġejja minn *i* latina, hekk *dieħel*, *tajjeb*, *dell*, *iben*, bħall-franċiż *célébrité*, *félicité*, u bħat-taljan; *verde* (minn *viridis*), *seno* (minn *sinus*)

Il-vokali *e miftuħa* tinħass bħal *è* fil-franċiż, jew *e* taljana ġejja minn *e* latina, hekk : *xemx*, *kelb*, *deher*, bħall-fr. *fièvre*, *levre*, u bħat-tal : *gente* (minn *gens*), *retto* (minn *rectus*).

Id-divrenzja bejn waħda u l-oħra malajr tinħass; waħda toqrob lejn l-*i* u titħawwad magħha, għalhekk min igħid *tajjeb* u min igħid *tajjib*; l-oħra toqrob lejn l-*a* u ġie li tinbidel magħha, hekk hawn min igħid *sema'* (= *udì*) u min igħid *sama'* (1)

Il-vokali *a* għandha leħen safi u maħtuf, hekk: *qalb*, *bard*, *tamar*, bħat-taljan : *la*, *sana*, *amara*.

(1) Meta *e* magħluqa taljana tidħol fil-Malti tarġa ssir *i*, hekk ngħidu: *nigru* minn *negro* (niger), *fidil* minn *fedele* (fidelis) *vird* [ir-ram] minn *verde* (viridis), *sinjal* minn *segnale* (signalis), *pil* minn *pelo* (pilus) u oħrajn.

Minn xi daqqiet, l-aktar meta l-leħen ikun imkarkar, il-vokali *a* tikser u tagħlaq ftit leħinha, u tħalltu jew tibdlu għal kollox ma' *o* miftuħa. Għalhekk tisma' min igħid, bħallikieku, *ma°r id-da°r bil-ħma°r u l-ba°qra* jew: *mor id-dor bil-ħmor u l-boqra*. Dan il-ħoss ta' *a* magħluqa, jew ta' *o* miftuħa li għandha ftit minn l-*a* mnissla minnha, mhu xejn taħsir tal-vokali *a* safja, bħalma jaħsbu xi wħud li jiddieħku bin-nies tar-raħal mita jitkellmu hekk. Jidhirli li għandhom ikunu magħdudin bħal vokali għalihom u mhux taħsir ta' vokali oħrajn.

Il-vokali *o* magħluqa tinħass bħal *o* taljana ġejja minn *u* latina, hekk: *kobor*, *ġobon*, *toroq*, bħat-tal: *colpa* minn *culpa*, *fondo* minn *fundus* (1).

Il-vokali *u* tinħass bħal fit-taljan, hekk: *mus*, *ruħ*, *fuq* bħat-tal: *fumo*, *duro*. Meta jkollha l-aċċent fuqha għandha leħen aktarx magħluq, minngħajru għandha leħen aktarx miftuħ. Qabbel bejn: *but-il-líbsa* u bejn *búti*.

Fl-aħħar ngħidu xi ħaġa fuq il-leħen jew dittong *ie* li jiswa daqs vokali bħal l-oħrajn. Jinkiteb dejjem xorta waħda u għandu dejjem nisel wieħed, iżda ma għandux dejjem ħoss wieħed. Imnissel dejjem minn *a* twila, imma xi drabi jinħass bħal *i* miftuħa, u xi drabi jinsama' bħal *e* mħallta ma' *i*. Hekk niktbu: *ktieb* u ngħidu *ktib*, *bniet* u ngħidu *bnit*, *smien* u ngħidu *smin*. Il-leħen ta' *i* miftuħa hawn jinħass tajjeb, għax jekk aħna ngħidu *ktib*, *smin* b'*i* miftuħa, inkunu nfissru ħaġa, jekk ngħiduhom b'*i* magħluqa nfissru ħaġa oħra. Imma xi drabi d-dittong *ie* għandu leħen ta' *e* imħallta ma'

(1) Bil-maqlub *o* taljana ġejja minn *o* latina għandha leħen miftuħ, hekk: *novo* jew *nuovo* minn *novus*, *foco* minn *focus*, *sono* minn *sonus* u oħrajn.

i, bħal fil-kliem: *dieħel, rieqed, sajjied* u oħrajn. Din it-taħlita ta' żewġt ilħna f'wieħed hi taħsira tal-vokali ewlenija *e*. Il-vokali *e* twila ma nżammetx safja, iżda ħadet u għaqqdet magħha l-ħoss barrani ta' *i* biex bħallikieku aktar jinsama' l-leħen im karkar tagħha. U ara kemm hu hekk. Mita l-vokali *ie* titlef l-aċċent, minn twila ssir qasira, il-ħoss barrani ta' *i* ma jinħtieġx aktar, u jibqa' biss il-leħen safi ta' *e*. Għalhekk minn *dieħel* isir *deħlin* u mhux *dieħlin*, minn *miet*, *metuli* u mhux *mietuli* (1)

Għidna li l-leħen *ie* hu dejjem imnissel minn *â* twila. U ara kif. Il-leħen *a* jinsab f'nofs it-taraġ tal-vokali, għalhekk, meta ma jżommx safi, imil issa lejn l-*o* qaribtu, issa lejn l-*e* ġara tiegħu min-naħħa l-oħra; u hekk jiġri li *mâr* issir *môr*, *ħmâr* = *ħmôr*, u *sâb* = *sôb* = *sieb*, *sajjâd* = *sajjêd* = *sajjied*. Imma x drabi l-leħen ta' *a* minn *e* jibqa' nieżel sal-*i* u jinbide miegħu; hekk il-Għarbi *nafs* isir fil-Malti *nifs*, *xa ġara* = *siġra*, *markab* = *mirkeb*; (2) għalhekk fi kliem bħal *ktieb, smien, bniet,* nistgħu ngħidu li *â* saret *i* minngħajr ebda taħlita ta' *e*.

Jidher minn dan kollu li għidna li l-lsien Malti għandu l-ilħna kollha minn *i* magħluqa sa *u* magħluqa, għad li l-egħliem huma biss ħamsa (jew sitta jekk ngħoddu l-*ie*). Dat-tiżwiq ta' ilħna inissel dik il-ħlewwa fi lsienna li ftit huma dawk li jħossuha u jgħożżuha. Il-lsien lhudi, kif ħallewlna miktub l-għorrief ta' Tabarija, għandu seba' biss minn dawn il-vokali, jiġifieri; *i*, *e* (magħluqa), *e* (miftuħa), *a*, *o* (miftuħa), *o* (magħluqa), *u*.

(Jissokta) **Sajdun.**

(1) Meta *ê* twila taljana tidħol fil-Malti aktarx issir *ie*, hekk *pena* = *piena*, *decreto* = *degriet* (Ara: Tagħrif, faċċ 16)

(2) Hekk ukoll fil-lhudi *a* ġie li ssir *i*, hekk *qabr* = *qeber* = *qibri*, *sadq* = *sedeq* = *sidqi*, *bant* = *batt* = *bitti*.